

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРЕЗУМПЦІЮ ОСУДНОСТІ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Наша стаття присвячена аналізу однієї з найбільш актуальних проблем сучасного кримінального права – проблемі осудності, а також одному з її аспектів – презумпції осудності. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення конкретних завдань: дослідження теоретичних питань щодо запропонованої проблематики; внесення пропозицій щодо вдосконалення норм кримінального права і кримінального процесу, які стосуються цього питання.

До проблеми осудності у кримінальному праві та кримінальному процесі зверталось багато науковців: М.С. Таганцев, С.І. Тихенко, В.Х. Кандинський, А.Н. Трайнін, І.К. Шахріманьян, В.С. Трахтеров, В.М. Трубников, В.П. Смельянов, В.М. Куц та ін.

У теорії права вчення про презумпції охоплює велике коло питань, що належать як до загальної теорії права, так і до галузевих правових наук; складовою його частиною є можливість і межі використання презумпцій у доказуванні у кримінальних справах [1, с.342].

Під презумпцією (від лат. *praesumptio* – припущення) розуміють загальне правило, що відображає стійкі зв'язки, які неодноразово спостерігаються між фактами, подіями, явищами, станами і властивостями. Так, при наявності одного з фактів, зв'язок яких виражено презумпцією, робиться висновок про існування іншого факту; і, таким чином, цей факт, виводиться із презумпції.

Презумпція – це фіксація можливості. Вона дозволяє з високим ступенем ймовірності судити про те, що звичайний зв'язок, підтверджений наукою, практикою й існуючий між явищами, подіями, фактами, може бути властивий і конкретному випадку, який розглядається [2, с.236].

Презумпції, які застосовуються в доказуванні, поділяються на правові (легальні, законні) і фактичні [1, с.344], або правові і природні [2, с.236].

Правові презумпції прямо встановлені в законі чи можуть бути виведені з нього, а фактичні – точно не визначені в законі, вони являють собою узагальнення, виведені із судової і слідчої практики, сформульовані криміналістикою й іншими науками, що застосовуються при розслідуванні злочинів [1, с.363].

Серед легальних презумпцій виділяються: 1) презумпція невинності, закріплена у ч.2 ст.15 Кримінально-процесуального кодексу України [3, с.15], що впливає з ч.1 ст.62 Конституції України [4, с.18] і ч.2 ст.6 Конвенції про захист прав та основних свобод людини 1950 року (ратифікована Законом України № 475/97 – ВР від 17.07.97 р.) [5, с.541]; 2) презумпція правоздатності, закріплена в ч.1 ст.25 Цивільного кодексу України [6, с.13].

У науці кримінального права існують різні підходи щодо питання про презумпцію осудності, але у чинному кримінальному законодавстві проблема ще не знайшла свого відображення. Правильне вирішення питання про осудність у кримінальному судочинстві забезпечується, якщо осудність розглядати як презумпцію [7, с.151].

Ця думка підкреслюється В.М. Кудрявцевим, який, розглядаючи склад злочину, приходиться до висновку, що якщо в кримінально-правовій нормі виділити гіпотезу як однакову для всіх злочинів сукупність умов їх вчинення, то осудність могла б бути винесена в гіпотезу [8, с.76]. Осудність виступає як загальна суб'єктивна ознака кожного злочину, незалежно від об'єктивних його ознак.

У Кримінальному кодексі України (далі КК України) про осудність згадується лише як про невід'ємну вимогу, якої потрібно дотримуватися при притягненні особи до кримінальної відповідальності. Так, на думку В.М. Кудрявцева і Н.С. Малєїна, кримінальний закон виходить із припущення про осудність всіх осіб, що досягли віку кримінальної відповідальності і не є психічно хворими [9, с.35]. Осудність обвинувачуваного як би презюмується законом: ч. 1 ст. 18 КК України говорить про те, що суб'єктом злочину може бути лише осудна особа [10, с.444].

Діюче національне законодавство використовує поняття презумпції, але воно вживається, коли мова йде про характеристику психічного здоров'я. Наприклад, існує норма про презумпцію психічного здоров'я, що міститься в Законі України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 р. У ст.3 «Презумпція психічного здоров'я» цього закону зафіксоване таке положення: «Кожна особа вважається такою, яка не має психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлено на підставах та в порядку, передбачених цим Законом та іншими законами України» [11, с.299]. Це законодавче положення може бути використане і кримінальним законодавством, однак його недостатньо. Зміст осудності ширше змісту, вкладеного в поняття психічного здоров'я.

Вчинивши суспільно небезпечне діяння, яке підпадає під ознаки конкретного складу злочину, особа, навіть при наявності психічного здоров'я, може бути визнана неосудною. Це можливо, наприклад, у випадках патологічного сп'яніння, тимчасового розладу психічної діяльності, будь-якого реактивного стану.

Питання про презумпцію осудності і раніше виникало в теорії кримінального права. Так, Р.І. Міхєєв приходиться до висновку, що осудність у кримінальному праві складає фактичну презумпцію. Він звертає увагу на те, що в кримінальному законодавстві вихідний пункт принципу суб'єктивного ставлення в вину – «осудність» – не закріплена, хоча за своєю значущістю осудність повинна бути визначена у самому кримінальному законі [12, с.160].

Уточнюючи положення про презумпцію осудності, Ю.М. Антонян і С.В. Бородін критикують позицію Р. І. Міхєєва. Визнаючи осудність фактичною презумпцією, Р.І. Міхєєв стверджує, що «у більшості випадків вона з достатньою очевидністю встановлюється, але не автоматично, а шляхом доведення інших соціальних ознак (які мають кримінально-правове значення), що характеризують суб'єкта і вчинене ним діяння» [12, с.162]. Ю.М. Антонян і С.В. Бородін відзначають, що якщо осудність є презумпцією, то по кожній справі її не потрібно доводити. Вона визнається істиною до того, поки не спростована. Наприклад, презумпція невинності зобов'я-

зує вважати обвинувачуваного (підсудного) невинним, доки його вина не буде доведена у встановленому законом порядку [7, с.152–153].

Не всі вчені погоджуються з презумпцією осудності. Окремі вчені велими категорично заперечують проти введення поняття презумпції осудності. В.Б. Первомайський, розглядаючи положення про презумпцію осудності, робить припущення, що якщо виходить з того, що в поняття осудності входить і діяння, і факт його вчинення даною особою, то ні про яку презумпцію осудності говорити не доводиться. Інакше треба презюмувати і вчинення діяння даною особою, а, отже, і вину. Презумпція осудності припустима лише в тому випадку, якщо мова йде про презюмування психічного здоров'я суб'єкта доти, доки не доведене зворотнє, безвідносно до будь-яких обставин, що мають кримінально-правове значення [13, с.50].

Хоча в поняття осудності входить і діяння, і факт його вчинення даною особою, це не говорить про необхідність їх презюмувати. Діяння – об'єктивна категорія, а осудність – суб'єктивна характеристика, що нерозривно пов'язана з суб'єктом злочину. Осудність – невід'ємна частина суб'єкта, а злочин не може існувати без нього, осудність не виступає ознакою злочину. Вчинення суспільно небезпечного діяння, яке підпадає під ознаки конкретного складу злочину – підстава кримінальної відповідальності, а при відсутності осудності не буде суб'єкта і тому складу злочину. Діяння може бути вчинено, а при відсутності осудності не буде суб'єкта.

Неосудність підлягає доказуванню в тих випадках, коли виникає сумнів в осудності обвинувачуваного. Чинний закон виходить з того, що обвинувачуваний осудний або неосудний. З цього виходить, що доведена неосудність категорично виключає осудність, а доведена осудність (після проведення судово-психіатричної експертизи) чи визнана як презумпція виключає неосудність. Презумпція осудності має місце при розслідуванні кримінальної справи, коли вона підтверджується доказами опосередковано або проведенням експертизи і констатується таким чином. Така презумпція завжди знаходиться у свідомості слідчого (припускається), але у випадку найменшого сумніву в осудності проводиться експертиза (п.3 ст.76 КПК України) – встановлення наявності осудності.

А. Кибальник вважає, що положення про презумпцію осудності вже закріплено в міжнародному праві: «Міжнародний стандарт ООН визнає кожному людину осудною, доки не доведене зворотнє (це випливає, наприклад, зі ст.16 Міжнародного Пакту про цивільні та політичні права 1966 року)» [14, с.39].

Таке твердження, на наш погляд, досить спірне, тому що ст. 16 Міжнародного Пакту про цивільні та політичні права (ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148–VIII від 19.10.73 р. [15, с.72], як і ст.6 Загальної декларації прав людини 1948 р. містять положення про те, що «Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності» [15, с.7].

Поняття правосуб'єктності, яке використовується в сучасній теорії права, визначає, якими якостями повинні володіти суб'єкти права для того, щоб мати права і нести обов'язки у відповідній галузі права. «Уявлення про цивільну правосуб'єктність зв'язується з наявністю в особи таких якостей,

як правоздатність і дієздатність» [16, с.95]. У свою чергу правоздатність і дієздатність – не тотожні осудності і характеризують інші правовідносини.

На необхідність закріплення в КК України презумпції осудності вказує Н.А. Орловська, що запропонувала доповнити КК України положенням, де б вказувалося: «Особа, що досягла віку кримінальної відповідальності і вчинила злочин, вважається осудною, доки не буде доведено інше» [17, с.15].

У даному положенні, запропонованому Н.А. Орловською, на наш погляд, вказівка на досягнення віку кримінальної відповідальності є зайвою, адже відповідно до ч.1 ст.18 КК України «Суб'єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність» [10, с.444]. Вказівку на вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вже закріплено.

Закріплення в законі презумпції осудності дає можливість забезпечити реалізацію принципу законності (недостатнього розгляду) кримінальної справи за участю неосудного обвинувачуваного і проведення необхідних слідчих дій навіть без його (обвинувачуваного) участі; на такі випадки вказував Б.А. Протченко. Він вказує на той факт, що, одержавши висновок експерта про неосудність особи, слідчий нерідко обмежується поверховим дослідженням обставин справи, не вживає заходів щодо повного встановлення факту вчинення суспільно небезпечного діяння даною особою (душевнхворим). При судовому ж розгляді, маючи висновок експертизи про неосудність особи, багато судів спрощують процес судочинства, поверхово перевіряють докази, рідко викликають у судові засідання експертів-психіатрів; приймають рішення по неповних матеріалах справи [18, с.21].

Тому проблема презумпції осудності є актуальною не тільки для науки кримінального права, вона має значення для дотримання прав і законних інтересів кожної особи при притягненні її до кримінальної відповідальності.

Щодо закріплення презумпції осудності в закордонному кримінальному законодавстві необхідно відзначити, що в законодавстві Великої Британії кожна людина презюмується душевно здоровою і володіючою достатнім ступенем розумності для того, щоб нести відповідальність за вчинені нею злочини, доки інше не буде вірогідно доведено присяжними [19, с.75].

Презумпція (принцип) осудності закріплена у КК Ізраїлю так: «Особа, що вчинила злочин, вважається осудною, доки не доведено зворотне» [20, с.60].

Відсутність у діючому кримінальному законодавстві України презумпції осудності покладає на органи досудового слідства обов'язок встановлювати осудність особи. Наявність у законі такого положення звільнить слідчих від обов'язкового встановлення осудності, що в дійсності має місце зараз, однак, фактичний стан речей має бути законодавчо закріплений.

Розглянувши теоретичні положення щодо проблеми презумпції осудності у кримінальному праві та процесі, можна зробити висновок, що це питання ще не знайшло однозначного вирішення в юридичній літературі. Так, Р.І. Михєєв, Б.А. Протченко, Ю.М. Антонян і С.В. Бородин дотримуються точки зору, що осудність потрібно презюмувати. На необхідність закріплення презумпції осудності у національному кримінальному законодавстві вказує також Н.А. Орловська. А. Кибальник, у свою чергу, вважає,

що норма про презумпцію осудності вже знайшла своє закріплення в міжнародному праві. Водночас В.Б. Первомайський заперечує можливість презюмування осудності, на його думку, можливо лише презюмування психічного здоров'я.

Ми підтримуємо підтримку закріплення презумпції осудності і пропонуємо її, як варіант, у такій редакції: «Особа, що вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки складу злочину, передбаченого даним Кодексом, вважається осудною, доки не буде доведено зворотне».

З огляду на сказане, проблема презумпції осудності потребує поглибленого вивчення і належить до перспективних напрямків дослідження в науці кримінального права.

Список літератури: 1. Теория доказательств в советском уголовном процессе. М., 1973. 2. Горский Г.Ф., Кокорев Л.Д., Элькинд П.С. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе. Воронеж, 1978. 3. Уголовно-процессуальный кодекс Украины (с изменениями и дополнениями по состоянию на 1 августа 2003 года). Х., 2003. 4. Конституція України. К., 1996. 5. Международные акты о правах человека. М., 2000. 6. Цивільний кодекс України // Офіційний Вісник України. 2003. № 11. ст. 61. 7. Антонян Ю.М., Бородин С.В. Преступность и психические аномалии. М., 1987. 8. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступления. М., 1972. 9. Кудрявцев В.Н., Малеин Н.С. Правовое поведение, его субъекты и пределы // Правоведение. 1980. № 3. 10. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради (ВВР). 2001. № 25–26. ст. 131. 11. Закон України «Про психіатричну допомогу» // Відомості Верховної Ради (ВВР). 2000. № 19. ст. 145. 12. Михеев Р.И. Проблемы вменяемости и невменяемости в советском уголовном праве. Владивосток, 1983. 13. Первомайский В.Б. Невменяемость. К., 2000. 14. Кибальник А. Ответственность в международном уголовном праве // Уголовное право. 2003. № 2. 15. Международные документы по правам человека. Х., 2000. 16. Гражданское право. М., 2001. 17. Орловська Н.А. Осудність та її види (Порівняльний аналіз законодавства України та інших держав): Автореф. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2001. 18. Протченко Б.А. К понятию невменяемости // Сов. юстиция. 1987. № 17. 19. Малиновский А.А. Сравнительное правоведение в сфере уголовного права. М., 2002. 20. Вейцман С., Левин О. Основы израильского законодательства. Тель-Авив, 1993.

Надійшла до редколегії 20.01.04

О.М. Храмцов

ЧЕСТЬ ТА ГІДНІСТЬ ОСОБИ ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ

Конституція України визнає найвищою цінністю особистість, її життя та здоров'я, свободи, честь та гідність. І тому кримінально-правова охорона цих цінностей є важливим елементом державного захисту особистості. А зараз склалася дивна ситуація, коли розділ 3 Особливої Частини Кримінального кодексу України, який називається «Злочини проти волі, честі та гідності» фактично не має у собі жодного злочину, безпосереднім об'єктом якого була б честь та гідність особи. Існує точка зору, що такі суспільно небезпечні діяння як образа та наклеп декриміналізовані, тому що таким чином виконуються вимоги принципу економії кримінальної репресії. А чи слід економити на честі та гідності людини і як це відповідає чи не відповідає підставам кримі-